
MARKO JUVAN: INTERTEKSTUALNOST

Ljubljana, DZS, 2000. Izdaja ZRC SAZU,
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede.
(Literarni leksikon; zv. 45.)

V petinštiridesetem, doslej daleč najboljšežnejšem zvezku znanstvene edicije Literarni leksikon je izšla *Intertekstualnost* Marka Juvana. Kot je pri tej zbirki navada, je bil za monografsko obravnavo »gesla« izbran avtor, ki se je na Slovenskem s to problematiko najdlje in najintenzivneje ukvarjal. Zato je seveda razumljivo, da Juvan v razpravo vključuje dognanja iz svojih mnogih objav o intertekstualnosti. Vendar nikakor ne gre le za leksikografsko obdelavo že znanega gradiva, ampak je nastala povsem nova knjiga, ki ne le informativno dopolnjuje, ampak tudi vsebinsko nadgrajuje vse, kar je bilo na Slovenskem o tej temi že zapisano.

Intertekstualnost je razdeljena na pet večjih sklopov. Uvodni definira sam pojem, poda njegov historiat in izdela terminološke predloge, drugo poglavje obravnava »predhodniške in vzporedne koncepcije«, tretje zariše evropski filozofski in literarnoteoretski okvir intertekstualnosti, četrto se posveti problematiki pri Slovencih, peto pa prinaša avtorjev predlog sistemizacije medbesedilnosti za potrebe literarne vede.

*

»Pojem intertekstualnosti« – tako začenja Juvan razpravo – »je nov, moderen in mejen, transgresiven. Sredi 60. let 20. st. se je oblikoval v stiku med Vzhodom in Zahodom, v meddisciplinarni interakciji literarne vede, semiotike, lingvistike, psihoanalize, matematike, logike in filozofije ... Najbolj impresivno kariero je po svoji uvedbi naredil v literarni teoriji, literarni hermenevtiki in teoriji recepcije. V teh panogah je sooblikoval nove poglede na literaturo in njeno specifičnost, na naravo ustvarjanja, na obstoj, smisel, tematiko, zgradbo in zvrstnost besedila, predvsem pa na vloge avtorja in bralca.« (Str. 5.) Vendar je tisto, na kar pojem meri, v literaturi obstajalo že mnogo prej. Zavest o tem, »da mora sleherno pisanje računati s tistim, kar je bilo že napisano«, je zabeležena v mnogih znanih izrekih (Juvan navaja Terencijevega iz *Evnuha* [»Nihil dictum est, quod non dictum sit prius.«]) in tožbo z egipčanskega papirusa, zapisano pred štiri tisoč leti [»O, da bi imel stavke, ki so nepoznani, izraze, ki so nenavadni, v novem jeziku, ki ga še nihče ni uporabljal, očiščenem ponavljanja in izrabljenih besed, ki jih ljudje govorijo že od nekdaj.«], lahko pa bi tudi denimo Biblijo, Pridigarja 1,9, ki izraža podobno misel), seveda pa je udejanjena tudi v sami literarni praksi. Juvan za ilustracijo najprej podaja kratek literarnozgodovinski pregled »medbesedilnosti na delu« od začetkov književnosti naprej, nato pa predstavi tiste medbesedilne oblike (topos, citat, aluzija) in zvrsti (parafraza, imitacija, prevod, parodija, pastiš), ki jih je tradicionalna teorija (predvsem retorika) obravnavala že pred nastopom intertekstualnosti. Najpomembnejša je zanj parodija, »najstarejša in najproduktivnejša« med njimi (in je tudi področje posebnega Juvanovega zanimanja, predmet obravnave predvsem v njegovi knjigi *Domači Parnas v narekovajih: Parodija in slovenska književnost*,

1997). Vendar Juvan opozarja, da teh predhodniških pojavov ne smemo preprosto enačiti z intertekstualnostjo; intertekstualnost je namreč povsem nov koncept in ga v teoriji ni mogoče kar prenesti na podobne starejše obravnave literature.

Prvo poglavje zaključí terminološko pomembna razdelava »ravnin pojma intertekstualnosti«. Vidnejši raziskovalci intertekstualnosti (Pfister, Lachmann, Broich, Calinescu) se vedno bolj zavzemajo za ločevanje vsaj dveh ravni. Na eni strani opozarjajo na dvojnost med bolj filozofsko obarvanim konceptom intertekstualnosti, ki je neposredno zrasel predvsem iz post-strukturalističnih teorij, in konkretnješe, literarno intertekstualnostjo, na drugi pa denimo med eksplicitno, »zaznamovano«, in implicitno, »nezaznamovano« intertekstualnostjo. Juvan najprej loči med *občo* in *posebno intertekstualnostjo*. Prva je bolj filozofski koncept, ki nastane »v poznih 60. in zgodnjih 70. letih, na prehodu iz strukturalizma v poststrukturalizem« (Str. 52.), njena osnovna misel pa je, da je človekov življenjski svet mreža med seboj prepletajočih se tekstov (Kristeva, Derrida) oziroma diskurzov (Foucault) ali jezikovnih iger (Wittgenstein, Lyotard). »Vsak tekst nastane, obstaja in je razumljen le prek vsebinskih in formalnih vezi z drugimi izjavami, obstoječimi besedili, a tudi z znakovnimi sistemi (kodi), tipi diskurzov, jezikovnimi zvrstmi, slogovnimi in žanrskimi konvencijami, predpostavkami, stereotipi, občimi mesti, arhetipi ali klišeji ... Tekst je tisti, ki v takšni interakciji proizvaja in artikulira identiteto svojega izjavnega subjekta, konstruira njegovo bivanjsko, družbeno-zgodovinsko, spoznavno in vrednostno stališče ..., avtorju odreka lastništvo nad besedilom, piščevi sporočevalni nameri pa nadzor nad besedno-stavčnimi pomeni in besedilnim smislom. Vlogo agensa prevzame razlikovalna in razlikujoča veriga jezikovnih označevalcev.« (Str. 52-53.) *Posebna intertekstualnost* pa zadeva konkretno obravnavo medbesedilnih postopkov v literarnih delih in nastane takrat, ko skušajo v literarni vedi intertekstualnost pretvoriti »v opisen termin, ki bi bil dovolj jasno opredeljen, da bi ga bilo mogoče s pridom uporabljati pri preučevanju konkretnih literarnih del, citatno izrazitih zvrsti in smeri ...« (Str. 55.)

Na podlagi te načelne delitve – in očitno spoznanja, da je tudi znotraj obče intertekstualnosti treba razlikovati med splošnejšo, bolj »filozofsko«, in nekoliko ožje usmerjeno, literarno – predlaga Juvan te ključne termine teorije intertekstualnosti: *intertekstualnost*, *medbesedilnost*, *citatnost*. Opredeli jih takole: »Konceptijo obče intertekstualnosti, zlasti v njenem poststrukturalističnem okviru, primerno poimenuje izposojeni izraz 'intertekstualnost'. Vsebuje namreč pojem tekst, ta pa ima precej širše in radikalnejše implikacije kakor slovenska beseda 'besedilo'. Za občo intertekstualnost, rabljeno kot opisna kategorija v okviru literarnovedne ali jezikoslovne problematike, je smiselno privzeti poslovenjeno 'medbesedilnost', ker deluje že razmeroma nevtralnó. Za posebno medbesedilnost – ta je v nekaterih literarnih pojavih opaznejša in semantično-strukturno relevantnejša kot v drugih primerih – pa je kot nalašč beseda 'citatnost'. Pojem citat namreč meri na konvencionalno zaznamovano vnašanje tuje izjave v besedilo, na njeno navzočnost in drugačnost.« (Str. 58.)

Ta terminološki predlog je pomemben Juvanov prispevek k teoriji intertekstualnosti sploh, ne le na Slovenskem. Smiselno dopolnjuje sorodna predloga Lachmannove in Pfistra, in zagotovo je boljši od tega, ki se je pred kratkim predstavil v zborniku *International Postmodernism* (razlikovanje med

»Intertextuality« in »Rewriting«). »Jezikovna« specifična, ki otežuje njegovo prevedljivost, pa je, da mnogi zahodnoevropski jeziki najbrž ne omogočajo tako elegantnega pojmovnega razmerja med medbesedilnostjo in intertekstualnostjo kot slovenščina. Dodati velja tudi, da sta kljub jasni načelni razliki intertekstualnost in medbesedilnost med seboj tako tesno prepleteni, da ju je »v praksi« (tudi v nekaterih Juvanovih formulacijah) včasih vendarle težko ločiti, saj ni vedno povsem nedvomno, kateri od obeh pojmov bi bil primernejši. Pač pa je povsem jasno definirana in za uporabo v literarni vedi smiselno določena citatnost. Juvan jo – glede na občo intertekstualnost (ali medbesedilnost?) – opredeli takole: »Ključno spoznanje, ki izhaja iz koncepcij citatnosti, je, da bralec, ki ima ustrezno književno zmožnost, iz nekaterih 'objektivnih' potez besedila ... lahko bolj ali manj zanesljivo sklepa, da ujemanja tega dela z njegovimi bralskimi spomini (*déjà lu*) niso naključna, nenadzorovana, ampak da je avtor te učinke estetsko-pomensko načrtoval in predvidel tudi recepcijsko pot, na kateri je medbesedilne povezave prav treba prepoznati in jih razvozlati. Ta ugotovitev šele utemeljuje razlikovanje med citatnostjo in občo intertekstualnostjo.« (Str. 206.) Ta zamejitev je potrebna zato, da ima – ob pavšalnih ugotovitvah, da je tako ali tako vsako literarno delo medbesedilno – pojem medbesedilnosti oziroma citatnosti v literarni vedi sploh lahko uporabno vrednost.

Drugo, krajše poglavje, ki obravnava *predhodniške in vzporedne koncepcije*, se najtesneje dotika predvsem tradicionalne specifično komparativistične problematike. Najprej podaja kratko, a poučno retrospektivo pojmov *posnemanje, tekmovalje in spominjanje* v literaturi oziroma literarni vedi, nato pa osrednjo pozornost posveti vprašanju *vpliva in tradicije*. Juvan z občudovanja vredno erudicijo pred nami razgrne poglede Harolda Blooma, Alexandra Cioranescuja, Jurija Tinjanova, Dioniza Đurišina, Zorana Konstantinovića, Petra V. Zime in drugih, in opozori, kako je intertekstualnost – tudi ob sodelovanju metod, kot so formalizem, strukturalizem, semiotika, poststrukturalizem, recepcijska estetika, sistemska teorija – spremenila pogled na vpliv kot nekdanj eminentno kategorijo komparativistike: »Intertekstualnost je poleg tega v nasprotju z vplivom spodnesla vlogo avtorja, tekstualizirala njegovo psiho in subjektivnost, razpustila meje med teksti in med znotrajbesedilnim in zunajbesedilnim svetom ... Zavrnila je izpeljevanje vzročnosti iz časovne prioritete: poznejše besedilo je namreč tisto, ki s svojimi recepcijsko-ustvarjalnimi postopki predhodnemu besedilu dodeli status svojega vira, ono tako rekoč 'povzroči' vpliv nase.« (Str. 72.) Temu razdelku, ki očitno teoretsko izpeljuje Borgesovo misel iz eseja *Kafkovi predhodniki* (Borges je – to je razvidno tudi iz Juvanove knjige – fabulativno ali esejistično upodobil pravzaprav vsa temeljna načela in izhodišča intertekstualnosti, predvsem v *Božjem napisu, Pridigarju 1,9, Babilonski knjižnici, Pierru Menardu, avtorju Kihota, Kafkovih predhodnikov*), sledi krajša obravnava »ostalih predhodnikov in sopotnikov intertekstualnosti«. Pomembna Juvanova zasluga in prednost pred večino zahodnih raziskovalcev problematike je, da je v ta pregled uvrstil širok nabor ruskih, poljskih in slovaških teoretikov (največkrat semiotične usmeritve), med njimi Antona Popovića, ki je – to je razvidno tudi iz Juvanovih prejšnjih objav – očitno vsaj delno vplival tudi na njegove poglede na problematiko.

Tretji, osrednji in najobsežnejši del opravlja bržkone tudi najzahtevnejšo nalogo: zarisuje filozofsko teoretske izvire teorije intertekstualnosti, nato pa predstavlja poglobljene koncepcije obče intertekstualnosti in citatnosti.

Kulturno-zgodovinsko-politični oris v prvem poglavju tega dela deluje v kontekstu akademske razprave osvežujoče. Juvan detektira štiri topose, ki so vplivali na izoblikovanje intertekstualnosti pred približno štirimi desetletji. V razdelku »Prevratniška teorija teksta« obravnava semiotične in poststrukturalistične teze o tekstu Kristeve, Barthesa, Foucaulta, Sollersa in Derridaja, razdelek »Dekonstrukcija metafizičnih podlag znaka, komunikacije in strukture« obravnava misel francoskega filozofa, začetnika dekonstrukcije, v »Postmodernistični citatnosti« je govor o prevladujoči postmodernistični umetniški praksi, »Bahtinova teorija dialoga« pa zelo obsežno razpravlja o znamenitem ruskem literarnem teoretiku. Drugo poglavje, »Konceptije obče intertekstualnosti«, obravnava predvsem misel Kristeve, Barthesa in Riffatera. Obe poglavji skupaj dajeta nadvse obsežno in natančno podobo o intertekstualnosti. Njena najbolj znana podlaga sta nedvomno (post)strukturalistična desubjektivizacija in lingvizem v kombinaciji s postmodernistično dehierarhizacijo ravni resničnosti (rizom Deleuza in Guattarija), vendar po Juvanovem prikazu nanjo obenem močno deluje tudi novo pojmovanje subjekta v okviru intersubjektivnosti, bodisi pod neposrednim Bahtinovim vplivom ali prek posredništva Kristeve.

Tretje poglavje, »Konceptije citatnosti«, je bolj specifično literarnovedno. Podrobno predstavlja teorije citatnosti pri Jennyju, Genettu, Lachmannovi, Broichu, Pfistru, Oraičevi in Holthuisovi. Za te teorije še posebej velja, da je nanje od vseh »kontekstov nastanka intertekstualnosti« najbolj vplivala postmodernistična literarna praksa. Juvan namreč zapiše tole: »Obravnave literarne citatnosti so v primerjavi s teorijami obče medbesedilnosti – te so v intertekstualnosti vendarle večinoma videle družbeno valenco besedil – izpostavljale znotrajliterarne vidike, predstavo, da je književnost avtoreferencialen sistem ali, z drugimi besedami, da je literatura narejena iz literature.« (Str. 163.) To časovno pogojeno razumevanje so nekatere teh teorij – ne pa vse – prenesle na citatnost nasploh, zato je citatnost pri njih nekako a priori, v vseh zgodovinskih pojavnih oblikah, povezana s samozavedanjem, z metafikcijo. Vendar se zdi, da je to predvsem lastnost postmodernistične literature, za prejšnja obdobja pa ne velja nujno. Citatnost v tradicionalni književnosti skoraj praviloma rabi utrjevanju fiksijske iluzije, le redko pa avtoreferencialnemu samoosveščanju; ta je šele posledica duhovnozgodovinskega položaja, ki je omogočil tudi filozofsko teoretski koncept intertekstualnosti. Juvan v *Intertekstualnosti* teh razmerij ne razdeluje podrobneje; kljub temu je iz nekaterih formulacij, pa tudi iz prejšnjih objav, razvidno, da se sam »zgodovinskosti« citatnosti dobro zaveda.

Četrty del obravnava problematiko pri Slovencih. Juvanova študija je med drugim posebej zanimiva tudi zato, ker je – čeprav pisana v območju literarne vede – bržkone prvi poskus geneze recepcije francoskega poststrukturalizma v slovenski filozofiji. Prvi razdelek analizira prevode francoskega poststrukturalizma, izvirna besedila Braca Rotarja, Mladena Dolarja, Tarasa Kermaunerja idr., predvsem pa delo Slavoja Žižka; s temi avtorji je na Slovensko prišla prva informacija in tematizacija teorije intertekstualnosti (predvsem pod vplivom Kristeve, Derridaja, skupine Tel Quel, Barthesa in Lacana). Vendar pa slovenska filozofska »poststrukturalistična generacija« ni našla stika z literaturo in literarno vedo, zato se je te intertekstualnost le obrobno dotaknila. Pomembnejša postane zanjo šele ob recepciji postmodernizma, saj prepozna kot njegovo poglavitno poetološko posebnost prav citatnost. V

območju literarne vede in tudi jezikoslovja in folkloristike je nato nekaj manjših obravnav (Aleš Debeljak, Janko Kos, Tone Pretnar, Miran Hladnik, Marko Stabej, Marjetka Golež, Tomo Virk, Matej Bogataj itn.), zares sistematično pa se s tem začne ukvarjati Marko Juvan. Zanimivo pri tem je, da svojega koncepta ne razvija iz francoskega poststrukturalističnega konteksta, temveč mnogo bolj iz Bahtina in poljske, češke, slovaške in ruske literarne vede. (Ta vpliv je seveda sooblikoval tudi ta literarni leksikon.) – Juvanova razprava je tudi v tem razdelku izčrpna in poznavalska; ob vseh naštetih primerih malce preseneča nemara edinole to, da nikjer ne zasledimo *Labirintov iz papirja* Andreja Blatnika. Čeprav je ta knjiga podnaslovljena kot »štoparski vodnik po ameriški metafikciji in njeni okolici«, se – zlasti v konkretnih analizah – loteva predvsem obravnave citatnosti, tudi pri slovenskih avtorjih, in je bržkone eden zanimivejših primerov aplikacije koncepcije citatnosti pri nas.

Zadnje poglavje podaja oceno o pomenu medbesedilnosti za literarno vedo in predlog sistema medbesedilnosti. Ta vsebuje te postavke: medbesedilni kulturni kod, kazalke in simptomi citatnosti; medbesedilno predstavljanje in sklicevanje (predloge; opisi, prenosi in posnetki); medbesedilna sintaksa, semantika in pragmatika; citatne figure in zvrsti. Dodana je tudi tabela, ki ta sistem pregledno ponazori. Tako sistem kot načelni razmislek nosita pravzaprav jasno sporočilo: intertekstualnost ni zgolj nekaj, kar zadeva naključne ali namerne literarne postopke ali tehnike (citatnost), temveč je predvsem *metoda*, ki jo je mogoče enakovredno vzporejati z drugimi metodami raziskovanja literature.

Ta razdelek je obenem bržkone tudi najbolj »oseben«. Čeprav je svoj prispevek k teoriji medbesedilnosti Juvan podal že v prejšnjih objavah, je v *Intertekstualnosti* očitno videl priložnost, da svoja v več člankih in knjigah razpršena spoznanja zbere, na novo premisli in tudi dopolni. Zato je ta zvezek literarnega leksikona – ki se od prejšnjih loči tudi po večjem obsegu in po uporabi vsega znanstveno-kritičnega aparata, značilnega za problemske razprave; delno ga je pred tem uporabljal le Lado Kralj v *Teoriji drame* – vendarle nekoliko manj »neoseben« in »zgolj-leksikografski« od prejšnjih. Avtor in njegove preference so kljub nedvomni znanstveni objektivnosti, vseskozi scientificističnemu diskurzu in zavidanja vredni erudiciji navzoči na vsakem koraku. Razgledan je ne le po literarni vedi in filozofiji, ampak tudi denimo po sociolingvistiki in psihologiji. Izjemno dragoceno je njegovo poznavanje in upoštevanje slovanskih teoretikov. Besedišče dolguje (v veliki meri slovanski) semiotiki, delno sociolingvistiki, recepcijski estetiki, dialogizmu, pa tudi novejšim, sistemskim in empiričnim pogledom na literaturo in kulturnemu materializmu. Njegova razprava je moderna tudi v metodološkem pogledu, saj je pri njem navzoča zavest o teoretskem konstruktivizmu (npr. v sodbi, da »pomeni sleherni poskus sistematiziranja pojmov, ki jih je razpravljano proizvedlo, redukcijo kompleksnosti, pogojeno z izbrano perspektivo, njenimi motivacijami in redom.«) (Str. 244.) Vse to daje ton predstavljeni podobi intertekstualnosti. Čeprav je francoski poststrukturalizem prikazan izredno izčrpno in korektno, pa je vtis, da je za Juvana – poleg seveda slovanskih semiotikov – pomembnejši Bahtin. Njegova paradigma razumevanja vsakega govora kot dvogovora ali poliloga je ne le dopolnilo, ampak prej protipol poststrukturalističnega »vsak tekst je intertekst«, in njegova intersubjektivnost je lahko bržkone le delno kompatibilna s poststruk-

turalistično intertekstualnostjo, v kateri subjekt – kljub denimo prizadevanjem Kristeve in drugih – le ni povsem rehabilitiran. Glede na tekst ostaja – to je razvidno tudi iz Juvanovega poglavja o koncepcijah obče intertekstualnosti – nekako sekundaren, proizveden, njegov učinek. Juvanova vizija je od te gotovo bolj humanistična in simpatična, njegova knjiga pa zaradi nje bogatejša. »Leksikonska« ostaja toliko, kolikor korektno podaja konsenzualno podobo intertekstualnosti; inovativna je, ker jo tako rekoč na vsakem koraku »popravlja« in dopolnjuje s svojo vizijo.

Tomo Virk

Maj 2000